

BİR FIKİH TARİHÇİSİ OLARAK ÖMER NASUHÎ BİLMEN

Şevket TOPAL*

Öz

Bilmen'in eserleri esas alındığında, bazı hukuk tarihçileri tarafından yapılan "fikhin doğuşu, yükselişi, duraksaması, çöküşü, Mecelle sonrası dönemde yeniden dirilişe namzet oluşu" şeklindeki tasnifin çok da isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Önceki dönem fikhî birikimin detaylı bir şekilde aktarılması, ayrıca kendisinden sonraki pek çok çalışmaya etkisi bakımından Bilmen'in eserleri bunun güzel bir örneğini teşkil eder. Bu makalede Bilmen'in sadece fikh tarihini ile ilgili görüş ve yaklaşımları dikkate alınarak, fikhin belli bir dönemde çöküş içerisinde olduğu düşüncesinin çok da isabetli olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuk tarihi, Ömer Nasuhi Bilmen, Mecelle, İstilahat-ı Fikhiyye Kamusu, müçtehit.

As a Historian of Islamic Law Omar Nasuhi Bilmen

Abstract

When Bilmen's works taking into consideration, it is understood that the categorization of Islamic jurisprudence (fiqh) which is made by some legal historians such as 'the emergence of Islamic jurisprudence, its evolution, slowness, collapse and being a candidate for a revival after Majallah's Period' is not well accurate. Bilmen's works are important exemplification in terms of transferring jurisprudential accumulation of earlier period to today in a detailed way, and also in terms of its impact to several/various studies which are made after him. This article will focus on the Bilmen's views and approaches on the legal history and by doing this, it will suggest that the claim about Islamic Jurisprudence had a decline in a certain period is not consistent.

Keywords: History of Islamic Law, Omar Nasuhi Bilmen, İstilahat-i Fikhiyye Kamusu, al-Majallah al-Ahkam al-Adliyyah, mujtahid.

* Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı, sevknet.topal@erdogan.edu.tr.

Giriş

Ömer Nasuhi Bilmen,¹ ilmi birikimi ve fıkıh alanında vermiş olduğu eserleri ile sadece ülkemizde değil, ülke dışında da haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Bilmen'in bizzat şahsının ve ortaya koyduğu eserlerinin pek çok ilmi çalışmaya konu edinilmesi hukuk tarihimiz açısından son derece önemlidir. Biz de bu düşünceden hareketle Ömer Nasuhi Bilmen'in kitaplarını ve özellikle *İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu* adlı eserindeki hukuk tarihi ile ilgili yazdıklarını esas alarak kendisinin cumhuriyet dönemi fıkıh tarihi çalışmalarındaki yerini ele alacağız. Zira kanaatimizce Bilmen, fıkıh tarihi alanında yazdıkları ile günümüzdeki pek çok ezbere dayalı ve birbirinin tekrarı niteliğindeki yanlış kanaatleri ortadan kaldıracak bir fikhî birikimi temsil etmektedir. Onun bu birikimi eserlerine de yansımış ayrıca insaf sahibi pek çok hukuk tarihçisi tarafından takdir edilmiştir. Nitekim kendisi ile aynı dünya görüşünü paylaşmamakla birlikte dönemin mühim hukukçularından Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Bilmen'in yazdığı eserden haberdar olmuş; uzun asırlar milletimizin hukuk nizamını oluşturmuş ve Türk Medeni Kanunu'nun kabulüne kadar tatbikatta kalmış bir hukuk nizamına dair

¹ 1882 yılında Erzurum'un Salasor Köyü'nde doğdu. Babası Hacı Ahmet Efendi, annesi Mühibe Hanım'dır. İlk tahsilini amcası müderris Abdürrezzak İlmî Efendi ile Erzurum Müftüsü Müderris Hüseyin Râki Efendi'den aldı. 1908 yılında İstanbul'a gelerek, Fatih Dersiamlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerine devam etti ve icazet aldı (1909). Daha sonra imtihanla Medreset'ül Kudat'a girdi. Burada dört yıl hukuk tahsili yaptı. 1912 yılında açılan rus imtihanını kazandı. Fatih dersiami olarak göreve başladı. 1913'te Fetvahâne-i Âli müsevvid mülazımlığına tayin edildi. Bir yıl sonra basmülazımlığa terfi edip, Ağustos 1915'te Hey'et-i Te'lifiyye üyesi oldu. 18 Mayıs 1916'da Darül-Hilafe Medresesi Kısım-ı Âli fıkıh müderrisliğine, Nisan 1917'de Mahkeme-i Temyiz Şer'iyye Dairesi Terekeye Müteallik İlamât Telhis Mümeyyizliğine getirildi. 1922 yılında Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye üyeliğine nakledildi. Aynı yıl bu dairenin kaldırılması üzerine dersiamlığa devam etti. 1923'te Sahn Medresesi kelim müderrisi oldu, fakat bu medrese de bir yıl sonra kapatıldı. 14 Şubat 1926'da İstanbul Müftülüğü müsevvidliğine, 16 Haziran 1943'te de İstanbul Müftülüğüne getirildi. Fatih Camii'nde, Sahn Medresesi'nde ve Daru's-Şafaka'da dersler verdi. Ayrıca İstanbul İmam-Hatip Okulu ve Yüksek İslâm Enstitüsü'nde usûl-ü fıkıh ve ilm-i kelâm dersleri okuttu. 30 Haziran 1960 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na tayin edildi ve henüz bir yılını doldurmadan 6 Nisan 1961'de emekliye ayrıldı. 12 Ekim 1971'de İstanbul'da vefat etti ve Edirnekapı Sakızağacı Şehitliği'ne defnedildi. Başlıca eserleri olan *Hukuk-i İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, *Kur'an-ı Kerim'in Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* ve *Büyük İslâm İlmihalinden* başka çok sayıda yayınlanmış eserleri vardır. Bkz.. Bilmen, Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anıları*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975; Yaran, Rahmi, "*Bilmen, Ömer Nasuhi*" DİA İslam Ansiklopedisi, VI, 162-163; Koca, Ferhat, "*Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*", DİA İslam Ansiklopedisi, XVIII, 319-320; Türcan, Talip, "*Bir Fıkıh Alimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)*", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, 2005, s. 427-438.

tam ve müdevven bir İslam hukuku kamusunun yapılmamış olmasını hukuki hayatımız için büyük bir eksiklik olarak görmüştür. Kendisi eserin basılması için İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanı olarak bütün imkânları seferber etmiş; çalışmanın en mükemmel şekilde yayın hayatına kazandırılması içinde titiz bir çalışma yürüttürerek onu baştan sona Ord. Prof. Dr. Ebu'l-Ula Mardin'e okutturmuştur.²

Bu eser ile ilgili olarak dönemin daha başka hukukçuları da takdim yazıları kaleme almış, oldukça mühim tespitlerde bulunmuşlardır. Ayrıca eseri hararetle hukuk araştırmacılarına önermişlerdir. Nitekim Sıddık Sami Onar eserin takdim yazısında, gerek kendi dönemindeki gerekse gelecek kuşaktaki hukukçuların yapacakları mukayeseli çalışmalarına ya da hazırlayacakları kanunlara esas teşkil edebilecek bilgileri Bilmen'in eserinde bulabileceklerini söylemiştir.³ Benzer değerlendirmeleri Hüseyin Nail Kubalı da yaparak, *Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*'nun millet olarak tarihi tekâmülümüzün önemli bir aşamasını teşkil ettiğini ve hukuk tarihimizi araştırarak araştırmacılar için çok değerli bir kaynak olduğunu ifade etmiştir.⁴

I. Ömer Nasuhî Bilmen'in Fıkıh Tarihi ile İlgili Görüşleri

Tarih bir milletin geçmişe dönük hafızası, tarihçi ise bu hafızayı bilince dönüştüren kişidir. Bu anlamda insanların tarih algısının temelinde tarihçinin bakış açısı yatar; biz tarihi onların naklettikleri haberlerden hareketle sever ya da sevmeyiz. Onların bakış açılarına göre yüceltir ya da alçaltırız. Bu durum İslamî ilimler için de geçerlidir. Zira Gazalî'ye yakınlığımız ile İbn Teymiyye'ye olan mesafemiz onları birebir tanıyan olmamızdan kaynaklanmıyor. Oysaki geçmişimizi değerlendirirken bir bakış açımızın, bir kıstasımızın olması gerekir. Bir şeyi olduğundan fazla büyük göstermek ne kadar yanlışsa, olduğundan küçük göstermek de o derece yanlıştır. Ne var ki bizler ümmetçe gurur kaynağı olarak takdim edebileceğimiz ve övünebileceğimiz pek çok mühim meseleyi ya da şahsiyeti İslam'ın

² Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, "*Hukuk-ı İslamiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi?*" (*Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde*), İstanbul 1985, VIII, 295.

³ Onar, Sıddık Sami, "*Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar*" (*Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde*), VIII, 291-294.

⁴ Kubalı, Hüseyin Nail, "*Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu Yayınlanırken*" (*Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde*), VIII, 289 vd.

öğretilerinden kaynaklanan tevazu nedeniyle olduğundan çok daha basite indirgeyerek anlatmayı tercih ederiz. Bu arada tarihimize ya da ilim hayatımıza önemli katkı sunan insanları şu ya da bu sebepten yeterince gün yüzüne çıkaramadığımızı da fark edemeyiz. Bu zevattan bir tanesi de Ömer Nasuhi Bilmen'dir.

Ömer Nasuhi Bilmen, çok yönlü bir âlim olmakla birlikte, kendisinin fıkıh tarihine yönelik müstakil ve metodik bir eserinin varlığını, dolayısıyla da ilim dünyasında şu ana kadar bir fıkıh tarihçisi olarak ön plana çıktığını ya da çıkarıldığını bilmiyoruz. Bizim de bu geleneği bozarak kendisini bir fıkıh tarihçisi olarak ön plana çıkarma niyetimiz yok. Aksi halde bütünün içerisindeki bir cüzden hareketle merhumun asıl mahir ve meşhur olduğu sahaları gölgelemiş oluruz. Ancak O'nun ilim yolculuğu, birikimi, ilmî, adlî ve idarî sahada üstlendiği mühim vazifeler; tanıklık ettiği olaylardan hareketle pekâlâ böyle bir değerlendirmede bulunmak mümkündür. Bu hususta ilave bir avantaj da Bilmen'in bu zengin birikimini kaleme döktüğü yazılarıdır. Özellikle de çok bilinen eseri Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu'nun birinci cildinde ikinci kitap başlığı altında fıkıh ilminin tarihçesine dair geniş bilgilere yer vermiş olması, bu kanaatin pekişmesi açısından oldukça mühimdir. Söz konusu bölüm içerisinde merhum Bilmen fıkıh tarihinin mahiyeti, faydası, kaynakları, sahabenin fıkihtaki konumu, fakihler, müçtehitlerin dereceleri, bazı meselelerdeki ihtilaf sebepleri ve bunların hukukî ya da içtimaî yansımaları hakkında özlü ama tatmin edici bilgilere yer vermiştir. Bilmen söz konusu bölüm içerisinde Hanefi mezhebinin sistematığı içerisinde yetişen fakihler ve onlara ait belli başlı eserlere dair bilgiler sunmuştur. Ayrıca dört mezhebin metotlarına, yaygın olduğu çevrelere, belli başlı fakihlerine ve onlara ait eserlere dair özlü bilgiler sunmuştur. Bölüm içerisinde müstakil bir başlık altında İslam hukukunun mükemmel ve kendine özgü bir yapıya sahip olduğuna vurgu yapmıştır. Bütün bu içerik bir arada değerlendirildiğinde merhum Ömer Nasuhi Bilmen'in İslam hukukunun diğer sahalarında olduğu gibi tarihçesi alanında da, sistem içerisinde kalarak ama asla ezber ve kuru bilgiye dayalı olmayan bağımsız mütalaalarda bulunduğu görülür.

Ömer Basuhi Bilmen'e göre fıkıh ilminin tarihi genel İslam tarihinin önemli bir kesitini oluşturur. Bu ilmin başlangıç tarihi ise Hz. Peygamber'in ilk mukaddes görevi üstlenmesidir.⁵ Dolayısıyla Bil-

⁵ Bilmen, *Istilahat*, I, 301.

men'e göre hukukun Risalet'le birlikte ilk oluşum sürecinden başlayarak inkişafına, tedvinine, bu ilme hizmet etmiş olan müçtehitlerin gayretlerine ve başarılarına dair günümüze değin süregelen zaman dilimi içerisinde fıkıhla alakalı her bir şey onun tarihini oluşturur. Bilmen'e göre fıkıh tarihi denildiğinde bununla *teşri tarihi* kastedilir. Ancak bu tarihin oluşmasına eşsiz katkılar sunan ve büyük gayretler gösteren fukahanın hizmetleri, yüce amaçları ve bu amaçlar doğrultusunda müesseseleşen mezhepleri de onun tarihinin bir yönünü oluşturur.⁶ Bu noktada, yakın dönemlerde yazılan *Tarihu't-Teşrii'l-İslâmî* (İslam hukuk tarihi) eserleri ile içerik açısından mukayese edildiğinde, Bilmen'in farkı da ortaya çıkmış olur. Zira söz konusu eserlerin adı her ne kadar "*İslam hukuk tarihi*" olsa da muhteva olarak modern tarzda yazılan bir tür fıkıh usulü çalışması olduğu görülür.⁷ Bu eserlerle mukayese edildiğinde Bilmen merhumun ele aldığı konuya bütünüyle hâkim ve oldukça sistematik bir zihniyete sahip olduğu görülür. Kendisi konusuyla alakalı ne anlatması gerekiyorsa sadece onu anlatmaya çaba göstermiştir. Bir başka kavramdan söz etmesi gerektiğinde ise sadece ismini zikretmekle yetinmiş, detay için ilgili bahsi işaret etmiştir.⁸

Bilmen fıkıh tarihinin ilk dönemleri ile ilgili argümanlarını fikhî kavramlar üzerine oturtur. Bu anlamda sahabe ve ilk kuşak tabiin arasında fıkıh ilmine hizmet edenlere "kurra" dendiğini hatırlatır. "Kurra" dendiğinde bununla fikhî meseleleri bilen kimseler kastedilirdi. Esasında bu lafzın içeriğine bakıldığında henüz kavram üretmeye ve içtihadı ön plana çıkarmaya yönelik bir fıkıh anlayışının revaçta olmadığı görülür. Bir sonraki aşama olan ve artık fıkıh ilmine dair eserlerin gün yüzüne çıkmaya başladığı dönemde ise fıkıh ilmi ile iştigal edenlere "fakih, fukaha" denmiştir. Fukaha ile birlikte artık kavramlar geliştirilmeye başlanmış, meseleler tespit ve tanzim edilmiştir.⁹

Bilmen, fıkıhın kaynakları sadedinde asli veya fer'î kaynak ayırımına vurgu yaparak bunların müstakil ve İslam'a has hüküm me hazları olduğunu ifade eder ve buradan hareketle İslam'ın sadece

⁶ Bilmen, *Istilahat*, I, 302.

⁷ Örnek için bkz.: Mennau'l-Kattan, *Tarihu't-Teşrii'l-İslâmî*, Riyad 1996.

⁸ "İslam hukukunun menbalarından biri de icma' ümmet, diğeri de kıyası fukahadır. Bunlara dair usuli fıkıh kısmında izahat verilmiştir" cümlesi bunun tipik örneklerindedir. (Bilmen, *Istilahat*, I, 304.)

⁹ Bilmen, *Istilahat*, I, 302.

İslam ümmetine has, müstakil bir içeriğe sahip, başka milletlerden iktibas edilmeyen bir karaktere sahip olduğunu ifade eder.¹⁰

İslam hukukunun birinci derecede kaynağı olan Kuran'ın çok sayıda sahabe tarafından ezberlendiği ve değişik suretlerde yazılarak muhafaza edildiği, daha sonraki dönemlerde de benzer şekilde yazılı Mushaf ve binlerce hafızın onu hıfz etmesi yoluyla bu kaynağın her türlü tehlikeden korunduğunu anlatan Bilmen, bazı kaynaklarda yer alan Rasulullah döneminde sünnetin yazılı muhafazasına pek taraftar olunmadığı görüşünün aksine, onun da sahabe döneminden itibaren yazı ve hıfz yoluyla aktarıldığını ifade eder. Abdullah b. Amr'a ise hadisi yazı ile kayıt altına alması hususunda bizzat Hz. Peygamber tarafından talimat verildiğine işaret eder.¹¹ Bilmen'in verdiği bilgilere göre, sünnetin zabtı ve muhafazası daha sonraki dönemlerde gerek sahabenin öncülük ve teşviki ile daha sistematik bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Bu alanda müstakil olarak tedvin edilen ilk eser "el-Muvatta'yı, meacimler ve mesanidler takip etmiştir. Bu eserlerin kimlerin gayretleri neticesinde meydana geldiği de detaylı bir şekilde aktarılır.

12| db

İslam hukukunun diğer kaynakları olan icma ve kıyas anlatılırken kıyasın bir diğer adının rey olduğuna işaret edilir. Reyin ise sahabe döneminde kıyas, istihsan mesalih-i mürsele ıstıshab, seddi zeraiyi içine alan geniş içtihat metodu olduğuna işaret eder. Bu anlamda rey kavramının tarih içerisinde bir takım yersiz tartışmalara ve ithamlara alet edilmesinin kökeninde kavramdaki bu anlam daralmasının dikkate alınmadığı da zımnen vurgulanmış olur. Bilmen'in rey konusunu anlatırken kaynak olarak İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin "*İlamu'l-Muvakkûn*" adlı eserini kaynak olarak kullanır.¹² Bilmen'in sahabe kuşağından yetişen büyük fakihlerin isimlerini, meziyetlerini ve etki ettikleri fıkıh havzalarını zikrederken de yine kaynak olarak "*İlamu'l-Muvakkûn*" adlı esere dayandığı anlaşılmaktadır.¹³

Bilmen, *Istilahat-ı Fıkhiyye* Kamusu'nda fıkıh ilminin gelişim merhalelerini verirken sahabe kuşağının ardından, tabiin ve tebei tabiin arasından yetişmiş müçtehit ve fakihler hakkında bilgi verir. Bu anlamda sahabe içerisinde fetvaları tespit ve kayıt altına alınmış

¹⁰ Bilmen, *Istilahat*, I, 302.

¹¹ Bilmen, *Istilahat*, I, 303.

¹² Bilmen, *Istilahat*, I, 304.

¹³ Bilmen, *Istilahat*, I, 305.

otuz kadar sahabenin ismini verir ve bu bilgiyi yine “*İlamu’l-Muvakkûn*”den nakleder. Sahabe içerisinde fetva veren bu zatları da az ya da çok fetva vermelerine göre üç tabaka olarak zikreder.¹⁴

Tabiin ve tebei tabiin arasında yetişmiş müçtehit ve fakihlerle ilgili olarak bilgi verirken bunları sahabe ile birlikte İslam tarihinin en hayırlı üç nesli olarak zikreder ve argümanlarını bu mantalite üzerine kurar. Tabiin ve tebei tabiinin durumunu da sahabe dönemine olan yakınlıkla ilişkilendirir. Bu esasında bizce de yerinde bir yaklaşımdır. Zira burada temel amaç ana mehaza yakınlık ve en doğru haberi tespit etmekse, zaman dilimi açısından Rasulullah’a yaklaştıkça o dönemle alakalı verilen bilgilerde isabet oranı da o derece artmış olacaktır. Tabiin ve tebei tabiin, birinci derecede kendisinden önceki nesile dayanarak habere ulaşmaya çalışmıştır. Sahabeden bir kısmı Hz. Peygamberin vefatından sonra Hicaz yöresinde kalmayı tercih ederken, bir kısmı da değişik gerekçelere farklı yörelere gitmiştir. Ancak her nerede olursa olsun sahabe bulunduğu yerde bir cazibe merkezi olmuş; etraflarında onların anlayışından etkilenen ilim halkaları oluşmuştur. Bu anlamda Hicaz yöresinde “hadis mesleği”, Irak yöresinde “rey ve kıyas mesleği” vücuda gelmiştir. Tabiin ve tebei tabiin fukahaları da yetiştikleri fıkıh havzalarına nispetle Medine fukahası, Mekke fukahası, Irak fukahası, Kufe fukahası, Şam fukahası, Yemen fukahası, Basra fukahası... gibi isimlerle anılmışlardır. Bilmen eserinde bu fukahanın başlıcalarını ismen de tek tek zikreder.¹⁵

II. Fukahanın Tabakalara Ayrılması ile İlgili Görüşleri

Bilmen’e göre müçtehitlerin ve fukahanın tabakalara ayrılması sahabe ve ilk dönem tabiin neslinden sonra ortaya çıkmıştır. Bu birazda kimin derecesinin ve ilminin diğerinden daha üstün olduğunu ortaya koyma merakından değil, aksine fiili durumun tabii neticesinden kaynaklanmıştır. Zira sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının genişlemesine bağlı olarak değişik yörelerde pek çok sorun ve bu sorunlara çözüm üretme çabası içerisinde olan bir fukaha nesli meydana gelmiştir. Doğal olarak fakihler aynı sorun hakkında farklı cevaplar verebilmekteydi. Bu ise ister istemez bir ihtilafa yol açmaktaydı. İşte aynı mantalite ve metotla çözüm üreten fakihlerin çözümlerinin tespit edilip müdevven hale getirilmesi

¹⁴ Bilmen, *Istilahat*, I, 305 vd.

¹⁵ Bilmen, *Istilahat*, I, 311.

neticesinde mezhepler daha belirgin hale gelmeye başlamış ve bu mezhepler bünyesinde çözüm üreten fakihlerin durumları ile alakalı olarak “tabakatı fukaha” şeklinde tasnifler meydana getirilmiştir. Bu tabakanın en zirvesinde yer alan kişinin öncülüğünde ise “fıkıh mezhebi” oluşmuş ve bu mezhepler o zevatın ismi ile anılır olmuştur. Bunların sayıları oldukça fazla olmakla birlikte bir kısım tabiin ve tebei tabiin müçtehitlerinin mezhepleri zamanla devam edememiştir.¹⁶

Bilmen Şeyhülislam İbn Kemal'den naklen fukahanın yedi derecesinin olduğunu beyan eder. Bunlar şu şekildedir:

❑. Müçtehit fi’ş-Şer’: Mezhep sahibi müçtehitler bu tabakada yer alır. İmam- Azam, İmam Şafii, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel... vs.

❑. Müçtehit fi’l-Mezheb: Müstakil içtihat salahiyyeti olmakla birlikte, mevcut bir mezhebe bağlı olarak içtihat bulunan müçtehitler bu tabakada yer alır. Ebu Yusuf, İmam Muhammed... vs.

14| db

❑. Müçtehit fi’l-Mesele: Mevcut bir mezhebe bağlı olarak mezhepte mevcut olmayan yeni meselelerle ilgili içtihat bulunan müçtehitler bu tabakada yer alır. Hassaf, Tahavî, Kerhî, Serahsî... vs.

❑. Eshabı Tahric: Bir müçtehidten nakledilen ancak kapalı gözükürken veya değişik anlamlara gelebilecek şekilde yanlış anlaşılmaya müsait olan meseleler hakkında, mezhebin mevcut kaidelerini işleterek vuzuha kavuşturan, benzer şekilde aynı usulden hareketle yeni meselelere çözüm üreten müçtehitler bu tabakada yer alır. Cessas, Cürcanî... vs.

❑. Eshabı Tercih: Bir mezhepte mevcut değişik rivayetler hakkında, onların delilini inceleyerek birini diğerine tercih eden, bir anlamda mezhepteki esah kavili belirleyen müçtehitler bu tabakada yer alır. Kudurî, Merjinanî, İbn Hümmam... vs.

❑. Eshabı Temyiz: Mezhepteki zahir ve nadir rivayetlerin arasını ayırabilecek, rivayetlerin zayıf ya da kuvvetli oluşu arasındaki farkı temyiz edebilecek nitelikteki müçtehitler bu tabakada yer alır. Neseî, Mavsilî... vs.

❑. Mukallidi Mahz: içtihat, tahric veya tercih salahiyyeti olmakla birlikte mensubu bulunduğu mezhebin çoğu rivayetlerini ve

¹⁶ Bilmen, *Istilahat*, I, 313.

meselelerini ezberlemiş ve eserlerinde nakletmiş herhangi bir fıkıh alimi bu tabakada yer alır. Hicri sekiz yüz tarihinden sonra yaşayan ve eser yazan fıkıh alimleri bu tabakada yer alır. Haskefi, İbn Abidin... vs.

Şafiilerden Nesefi ve Suyuti müstakil, müntesip, müctehid fi'l-mezheb, müctehit fi'l-fetva şeklinde dörtlü bir tasnif yaparak eshabı temyizi ve mukallidi mahzı fukaha tabakasından saymazlar.¹⁷

Bu tasnife sadık kalmakla Bilmen'in fıkıh devirlerine zamanilik veya mekanilik üzerinden değil de, fakihteki yetkinlik açısından yaklaştığı anlaşılmaktadır. Oysaki günümüzde İslam hukuk tarihi eserlerinde fıkıh devirlerinden bahsedilirken daha farklı bir tasniften hareket edilmekte ve genellikle zamana dayalı bir devirlendirme yapılmaktadır. Buna göre fıkıh tarihi şu devirlere ayrılmıştır: Hz. Peygamber (vahiy) devri, Sahabeler devri (hulefa-i raşidin ve emevî dönemi olmak üzere iki evreli), Abbasiler devri (olgunluk devri), Selçuklular devri (duraklama devri ve taklit devri), Moğol istilasından Mecelle'ye kadar olan devir (gerileme dönemi) ve Mecelle'den günümüze kadar olan devri (uyanma dönemi).¹⁸ Bu tasnif, modern dönemde yerini daha farklı bakış açılarına bırakmıştır. Bu bağlamda klasik eserlerde yer alan kazuistik malzemelerden hareketle İslam hukukunun doktriner yönü tespit edilmeye çalışılmış; konular modern hukuk metotları tarafından geliştirilen İslam anayasa hukuku, İslam ceza hukuku, ahval-i şahsiyye... gibi Batıda geliştirilen sistematikğin İslam dünyasına adaptasyonu suretiyle incelenmeye başlanmıştır. Bütün bunlar yapılırken mezhep kaygısı güdülmemiş, konunun açıklanması sadedinde hangi mezhep ya da düşünceden istifade edilmesi gerekiyorsa, o cihete yönelmekten çekinilmemiştir. Bu anlayış bir anlamda modern dönemde çözüm bekleyen meselelere çare bulmaya dönük içtihat faaliyetleri olarak göze çarpmıştır.¹⁹

Bu dönemlerdirme kendi içerisinde incelenecek olursa, fıkıhın gittikçe duraksamaya ve neticede çökmeye doğru yol alan bir seyir izlediği faraziyesinden hareket edildiği görülür. Zevahiri kurtarma adına mecelle sonrası dönem ise fıkıhın yeniden uyanmaya ve canlanmaya başladığı dönem olarak aktarılır. Bilmen'in fıkıh tarihine yaklaşımında ise durumun böyle olmadığı anlaşılır. Zira duraklama

¹⁷ Bilmen, *Istılahat*, I, 314-315.

¹⁸ Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *DİA İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 1-14.

¹⁹ Bardakoğlu, Ali, "Fıkıh", *DİA İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIII, 22-27.

ve gerileme dönemi olarak iddia edilen dönemlerden bahsedilirken söz konusu toplumun yapısı, hukuki sorunları, mevcut durumdan farklı bir çözüme ihtiyaçlarının olup olmadığı çok fazla dile getirilmez. Hâlbuki tarıma ya da hayvancılığa dayalı toplumlarda sorunlar da sorunlar için üretilen çözümlerde hızlı değişmez. Mecelle sonrası diye takdim edilen dönem ise bambaşka bir karaktere sahiptir. Esasında İslam ümmeti korkunç saldırılara maruz kalmış; bir yandan içte ve dıştaki kargaşalara karşı ülkesini savunmaya çalışırken, öte yandan açlık ve sefaletle mücadele etmeye çalışmıştır. Batı tarafından kendisine dayatılan terakki sorunu bile tam olarak irdelenememiş, bu işin esasında Batı medeniyetinin İslam ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurma adına ortaya atılmış psikolojik savaşın bir parçası olduğu göz ardı edilmiştir. Burada biz iyi bir noktada idik, hukuk da dâhil hiçbir alanda sorun yaşamıyorduk, düşmanlar geldi şirazemizi bozdu demek de istemiyoruz. Demek istediğimiz temel şey, son iki asır içerisinde İslam dünyası şu ya da bu sebepten devasa sorunlarla karşılaşmış; bu sorunlar karşısında herkes farklı bir tavır ya da yorum geliştirmiştir. Bunların tetkik edilmeksizin doğruymuş gibi kabul edilmesi yanlışdır. Bu noktada biz Bilmen'in tavırlarında ve yazdıkların İslam hukukunun bir çöküş yaşamadığı kanaatinde olduğuna görüyoruz. Nitekim Bilmen milyonlarca insanın sahip olduğu *Büyük İslam İlmihali* adlı eserinin önsözünde şöyle söyler:

16| db

“İnsanların, yaratılışlarındaki meyilleri ve ruhî ihtiyaçları sebebiyle her asırda din bilginleri tarafından sayısız dinî eserler yazılmıştır. Ancak her devrin ve muhitin durumuna ve kabiliyetine göre bu gibi eserlerde bir yenilik göstermek, mana ve ruhları değiştiremeyecek şekilde dini meseleleri imkân dâhilinde herkesin anlayabileceği bir ifadeyle yazmak, bunların birtakım hikmet ve faydalarını sade bir dille ortaya koymak da çok gereklidir.”

Ömer Nasuhi Bilmen, uzun sayılabilecek bir ömrü ve bu ömrünü geçirdiği dönemler itibarı ile pek çok çalkantılı devirlere şahit olmuş, tarihin kimi zaman bir öznesi kimi zaman da bir nesnesi olarak tarihe tanıklık etmiştir. Özellikle cumhuriyet döneminin tartışmalı uygulamalarından olan Türkçe ezan okunması ve bazı dini neşriyatlar aleyhine yürütülen olumsuz kampanyalarda aktif rol alması yönündeki baskılara dirayetle direnmesi, bir âlimin kendi birikimini ve temsil etmeye çalıştığı kurumu bu türden dalgalandırıcı uygulamalardan uzak tutmaya azami gayret göstermesi son derece önemlidir. O bu gibi hallerde görevden ayrılma dahil bütün

riskleri göze alarak dine bir zarar gelmesine engel olmaya çalışmıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in konu sadedinde Hz. Ömer'in mantalitesine ve uygulamalarına nispeten daha fazla yer vermesi, O'nun hukuk tarihi içerisinde işgal ettiği yerle alakalıdır. Zira fıkıh tarihinden söz ediliyorsa Hz. Ömer'in uygulamalarının bir milat olarak zikredilmesi gerekir. Nitekim Bilmen de O'nun iş yapma ve gerektiğinde fetva verme sürecinde istişareye başvurmasını, belli merkezlere kâdî tayin etmesini, tayin ettiği bu zevata (Kâdî Şurayh örneğinde olduğu gibi) uygulama esaslarını belirten fermanlar yollamasını, yargı işinin cahillerin eline geçmemesi ve halkın kolayca hakkını arayabilmesi için yeni müftüler tayin ederek camilerin bir bölümünü açık mahkeme salonu olarak kullanmasını, suçun infazı için cezaevleri tesis etmesini ve daha pek çok uygulamayı zikretmesini son derece isabetli bulmak gerekir.

Bilmen, söz konusu bölüm içerisinde Kasani'nin "Bedaiu's-Sanai" adlı eserine dayanarak Hz. Ömer'in Ebu'l-Musa el-Eşari'ye yazdığı mektubun içeriğine dair malumatlar vermiş; O'nun döneminde fıkıh kaidelerinin pek çoğunun tespit edildiğine işaret etmiştir. Bir anlamda Fıkıh ilminin uygulama noktasında da kurumsal bir hüviyet kazandığına dikkat çekmiştir. Aynı mektubun tafsilatının İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin "*İlamu'l-Muvakkûn*" adlı eserde de yer aldığını ifade etmesi, Bilmen'in fıkıh tarihi ile ilgili verdiği malumatlarda bu eserden çokça istifade ettiği izlenimini vermektedir.

db | 17

Müçtehitlerin bazı meselelerde ihtilaf etmelerinin sebepleri üzerinde de duran Bilmen, konuyu açıklarken müçtehitlerin asla keyfi davranmadıklarını, ihtilafın şer'î delilin anlaşılma şekli veya rivayetlerin fakihe ulaşıp ulaşmaması ile alakalı olduğunu ifade eder ve somut örneklerden hareketle mezheplerin meseleye yaklaşımına örnekler verir.

Bilmen, bir fıkıhçının hayata nasıl bakması gerekiyorsa o şekilde bakarak, toplumsal hadiselerin sonsuz olduğunu ve bu sorunlara nasların umûmî hükümlerinin tatbiki esnasında bir takım farklı bakış açılarının olabileceğini ifade eder. Bu, esasında dinin tecviz ettiği ve İslam hukukunun her asrın ihtiyacına çözüm üretebilme kabiliyetinin de bir gereğidir. Bu cümleden olarak fer'î meselelerde zamana ya da mekâna göre bazı değişikliklerin olması kaçınılmazdır. Bir dönem için geçerli olan hükmün yerini bir başka dönemde farklı bir hükmün alması kaçınılmazdır. Bu gibi durumlarda belli bir

usul dairesinde hukuk otoritesinin muvafakatı ile yeni bir çözüm benimsenebilir. Gerekirse Şafii ve Maliki gibi mezheplerin çözümleri de alınabilir. Ancak ümmet içerisinde belli bir grubun ilim ile iştigal ederek içtihat ehliyetine haiz olması son derece önemli ve faziletli bir iştir.²⁰ Burada Bilmen'in fikhın değişime açık olduğunu ifade ederken bunun keyfi bir mahiyette değil, belli bir ölçü içerisinde yapılması gerektiğini de vurgu yapması manidardır. Modern dönem fikh anlayışında genellikle böyle bir kaygı güdülmemektedir.

Bilmen, Hanefi mezhebinde meşhur zahiru'r-rivaye, nadiru'r-rivaye, vakıat türü eserlere ve özelliklerine ayrıntılı olarak değinir. Ayrıca dört mezhebin yayıldığı muhitler hakkında da bilgi verir.

III. İslam Fikhının Orijinal Olduğu ile İlgili Görüşü

İslam fikhının ana kaynakları Kitap, sünnet doğrudan vahiydir. İcma ve kıyasın kökeninde ise bu iki kaynak vardır. Bunun yanında fikh, vahyin ışığında geliştirilen istihsan, istishab, örf, sedd-i zera'i... gibi tali hüküm kaynaklarına da sahiptir. Bu geniş hüküm kaynakları fikhı başka kültürlerin kaynaklarına muhtaç bırakmayacak kadar zengin ve yeterli çözüme sahiptir.

Ayrıca İslam'ın kendisini üzerine bina ettiği toplum yapısı cahili bir karakter arz etmekte idi. Dolayısıyla İslam fikhının o ortamdan doğrudan alabileceği düzgün bir uygulama zaten yoktu. Bazı uygulamaları devam ettirme zarureti hâsıl olduğunda ise İslam onları doğrudan değil, ancak ıslah ederek bünyesine katmıştır.

Bilmen, İslam fikhının kendi has bir karaktere sahip olduğu ile ilgili müsteşriklerin görüşlerine de yer verir; bir takım mukayeselerde bulunur. Bu cümleden olarak onların ağzından İslam fikhının kaynakları ve arada fasıla olmaksızın devlette hemen uygulamaya konulmasına dikkati çeker. Hâlbuki Yunanlılar ciddi bir devlet geleneğine sahip olamadıklarından hukuk alanından ziyade felsefe ve düşünce alanında ön plana çıktıklarını nakleder.²¹

İslam fikhının kendi has bir karaktere sahip olduğu ile ilgili olarak Bilmen'in müracaata bulunduğu bir başka delil ise 1937 yılında Lahey'de ikinci defa toplanan bir hukuk konferansına Ezher'den de iki İslam âliminin katılmış olmasıdır. Bu iki âlim söz konusu konfe-

²⁰ Bilmen, *Istilahat*, I, 319.

²¹ Bilmen, *Istilahat*, I, 324 vd.

ransta sundukları iki farklı tebliğle hem İslam hukukunun Roma hukukundan alındığına dair bazı müsteşriklerin iddiasını çürütmüş, hem de İslam hukukuna göre medeni ve cezai sorumluluklarla alakalı bilgiler sunmuşlardır. Tebliğlerin dinlenmesi neticesinde heyet İslam hukukunun müstakil bir karaktere sahip olduğunu, canlı ve tekâmüle elverişli olduğunu, mesuliyet hukuku ile ilgili kısmının Avrupa hukuku için de bir müracaat kaynağı olacağını ve zaman zaman bu türden bilgi alış verişinin temininin önemli olduğunu karara bağlamışlardır.

Bilmen, ayrıca Maliki mezhebi yoluyla Avrupa hukukunun İslam hukukundan çokça istifade ettiğini, bununla alakalı son asır Maliki fukahâsından Şeyh Mahluf'un bir de kitabının olduğunu ifade eder.²²

Bilmen, *Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*'nun genişçe bir bölümünü ise fıkıh ilmine hizmet eden, sahabe, tabiin, tebei tabiin, müçtehit imamlar ve her mezhepten fukahânın hayatlarına ve eserlerinin tanıtımına ayırır; gerektiğinde onlar hakkında ilmî değerlendirmelerde bulunur.

Netice

Ömer Nasuhi Bilmen, iyi bir eğitim almıştır. Onun eğitimi sadece İslam ilimleri ve kültürü ile sınırlı kalmamıştır. Telif hayatında bunun avantajını fazlasıyla görmüştür. Onun edebiyat ve şiire olan ilgisi ise kendisini hukuk melekesinin tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan kuralcılık girdabına düşmekten korumuştur.

Bilmen, sadece kitaptaki bilgi ile sınırlı hayat süren bir âlim olmayıp, aynı zamanda bürokrasi tecrübesine de sahip, tavır ve şahsiyet sahibi mühim bir kişiliktir. Fetva müsevvidliği gibi bir vazife üstlenerek meselelerin hükmü ve fetvaların yazımı hususunda engin tecrübe sahibi olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı görevinde bulunmuş; dine yönelik bir takım siyasi taleplere ise istifası pahasına cesaretle dur diyebilmiştir.

Bilmen, medrese mektep ayırımı olmaksızın her kademedede eğitim öğretim müesseselerinde dersler vermiştir. İstanbul İmam Hatip Okulu ve İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde ise usul-ü fıkıh ve kelam dersleri okutmuştur.

²² Bilmen, *Istilahat*, I, 326.

Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu ve onun bir parçası olarak ortaya çıkan Büyük İslam İlmihali bir çok uzun yıllar içerisinde sağlam kaynaklara dayanarak ortaya konulmuş ömürlük eserlerdir. Her birisi ana kaynaklara dayalı olarak ele alınmış emek mahsulü ciddi eserlerdir.

Bilmen, yaşadığı dönem itibarı ile son iki asrın ve çalkantılı olayların bizzat tanığıdır. Bu tanıklık onun eserlerinin sadece bilgi ile değil, aynı zamanda tecrübe ve uygulamaya da şahitlik ederek yazılmasını sağlamıştır.

Bilmen, eserlerini telif ederken o kadar çok yerli ya da yabancı kaynaktan istifade etmiştir ki, bu yönüyle o hem iyi bir ilim adamı olduğunu göstermiş hem de ilmin donuklaştığı, duraksadığı düşüncesini yıkmıştır.

Bilmen, eseri ile bir yandan İslam hukuku ile ilgili mirası sistematik olarak günümüze aktarırken, öte yandan bu ilme dair yapılan hücumlara ve karalamalara da belli bir edep dâhilinde cevap vermiştir.

20 | db

Bilmen, yazdıkları ile kalem ve insaf erbabı her kesimin takdirini kazanmıştır. Her ne kadar o bir fıkıh tarihi eseri ortaya koymasa da tarih ile ilgili modern fıkıh tarihlerindeki bilgi tekrarından farklı bir yol izlemesi, kavramlar üzerindeki hassasiyeti ve kavramların analizlerini yaparak bir tarih anlayışı vermeye çalışması, ayrıca İslam hukukunu kesintiye ve donuklaşmaya uğramamış bir çizgide anlatması önemlidir.

Kaynakça

- Ahmet Selim, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar*, Bilmen Basımevi, İstanbul 1975.
- Ali, Bardakoğlu, "Fıkıh", DİA İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XIII.
- Ferhat Koca, "Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu", DİA İslam Ansiklopedisi, XVIII.
- Hayreddin, Karaman, "Fıkıh", DİA İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XIII.
- Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Hukuk-ı İslamiyye Kamusu Niçin ve Nasıl Neşredildi? (Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde)", İstanbul 1985, VIII.
- Hüseyin Nail Kubalı, "Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu Yayınlanırken (Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde)", VIII.
- Mennau'l-Kattan, *Tarihu't-Teşrii'l-İslâmi*, Riyad 1996.
- Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi" DİA İslam Ansiklopedisi, VI, 162-163.
- Sıddık Sami Onar, "Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu'nun Temin Edeceği Büyük Faydalar (Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu içerisinde)", VIII.
- Türcan, Talip, "Bir Fıkıh Alimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, 2005.

